

Останнім часом часто спалахують дебати щодо перекладу того чи того філософського терміна українською мовою. З огляду на це, нам вдалося слушним провести теоретичний семінар, присвячений обговоренню того, як переклад впливає на формування української філософської термінології. Проблематика цього семінару органічно пов'язана із сюжетом «філософія перекладу», що став темою одного з попередніх чисел «Філософської думки» (2010, № 3).

У вигляді робочих матеріалів до семінару було запропоновано переклади з англійської трьох текстів, що належать до різних філософських традицій — статей Арона Гурвіча «Щодо інтенційності свідомості» та Робіна Джорджа Колінгвуда «Відчуття й мислення», а також параграфу із твору Девіда Чалмерса «The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory», в якому він розмірковує про логічну можливість зомбі.

Покажемо є те, що попри належність цих текстів до різних інтелектуальних традицій у них можна зустріти ті самі ключові терміни, які подеколи набувають децю різних сенсів. Це дає підстави для обговорення можливих перекладів цих термінів українською.

Нижче ми публікуємо переклади цих текстів, яким передують коментарі перекладачів, і дискусію з означених термінологічних питань, що в ній взяли участь наші колеги, відомі, зокрема, своїми перекладами класичних і сучасних філософських праць. Завершують тематичний блок дві статті про особливості перекладу деяких ключових термінів сучасної німецької філософії, автори яких полемізують одне з одним.

---

*Андрій
Вахтель*

**СТАТТЯ АРОНА ГУРВІЧА
«ON THE INTENTIONALITY
OF CONSCIOUSNESS»:
теоретичний контекст і мовні особливості**

Короткі біографічні відомості про автора

Арон Гурвіч народився 17 січня 1901 року в сім'ї литовських євреїв. Походження Гурвіча було головною причиною того, що впродовж свого життя він тричі емігрував і тричі отримував статус ворожого іноземця¹. Перший закордонний переїзд у віці шести років був до Німеччини, де 1919 року Гурвіч вступив до Берлінського університету імені Гумбольдта. Тут він відвідував семінари Карла Штумпфа із поглибленим вивченням філософії Г'юма². Сприяння Штумпфа значною мірою зумовило подальшу долю Гурвіча. Так, під протегуванням Штумпфа Гурвіч вирушив на навчання до Фрайбурга, де на той час викладав Гусерль. 1928 року — після близько шести років відвідування його семінарів і лекцій — Гурвіч мав нагоду познайомитися з Гусерлем особисто. Варто зазначити, що Гусерль ставився до свого учня, натхненного харизмою і філософською самовідданістю вчителя, із значною повагою, а до його роботи — зі схваленням [Gurwitsch, 2009: p. xv—xvi; Embree, 2009: p. 42].

---

¹ Біографічні відомості беру переважно з розповіді Лестера Ембрі, учня Гурвіча [Embree, 2009].

² Посилений інтерес до Г'юмової філософії, а також творчості Вільяма Джеймса, на якого Штумпф також звернув увагу Гурвіча, проглядає, зокрема, у перекладеному тут есеї.

Запропонована тут стаття Арона Гурвіча була видана у збірці під назвою «Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl» [Farber, 1940: p. 65—83] через два роки після смерті Гусерля. Рік публікації статті «On the Intentionality of Consciousness» (1940) є роком еміграції автора до Сполучених Штатів із Франції. Академічне середовище Америки того часу не надавало сприятливих умов для успішної кар'єри філософа. Але за посередництвом Альфреда Шюца, близького друга Гурвіча, 39-річному емігрантові без громадянства запропонували місце в університеті Джона Гопкінса, де він пробув лектором наступні два роки. Для Гурвіча ще більше ускладнював ситуацію посилений інтерес американців до аналітичної філософії та майже повне ігнорування феноменологічної. Перші два десятиріччя у Сполучених Штатах завдали йому найбільших труднощів, вінцем яких, проте, стала посада професора філософії в Новій школі соціальних досліджень (The New School for Social Research) від 1959 до 1971 року.

Такою була загальна атмосфера, що супроводжувала вихід у світ публікованого тут тексту Гурвіча. Але перш ніж запропонувати цей матеріал читачеві, я бажаю висвітлити деякі мовні особливості його оригіналу та пов'язані з цим перекладацькі труднощі.

Поняття «mind» і «consciousness»

Перша частина праці Гурвіча присвячена аналізу теорії сприйняття Г'юма, де найбільшу проблему становить переклад англійського поняття «mind». Тут найпростішими є дві опції: вводити неологізм або шукати синонімічну мовну одиницю у мові перекладу відповідно до контексту вжитку. Перший варіант має ту перевагу, що дає максимально загальне розв'язання проблеми перекладу поняття, зберігаючи його семантичну й морфологічну своєрідність. Недолік цього підходу полягає в тому, що неологізм зазвичай є більшою або меншою абстракцією стосовно живого мовного контексту, не кажучи вже про те, що введення неологізму є штучним і вимушеним заходом, що чітко відчувається при прочитанні. Друга опція непогана тим, що не стає на заваді інтуїтивному розумінню читачем тексту, використовуючи звичні «домашні» поняття. Її недолік, проте, полягає в тому, що новий контекст потребує нового перекладу того ж самого поняття, через що втрачається глибша семантична перспектива, у якій це поняття постійно перебуває у мові оригіналу. Поряд із тим, відомі приклади невдалих контекстуальних перекладів. Вельми поширеним, зокрема, є переклад «mind» поняттям «свідомість», як-от у назві дослідницької сфери «Philosophy of Mind», а також в українському перекладі «Трактату про людську природу» Г'юма [Г'юм, 2003], де «mind» також переважно перекладено як «свідомість», а подеколи навіть як «дух», а «consciousness», у свою чергу, як «розум» та «розумові здатності». Некоректність такого перекладу легко обґрунтувати. Справа в тому, що «consciousness» в англійській філософії традиційно є властивістю того, що називають «mind». Ця термі-

нологічна дистинкція стала можливою насамперед завдяки Кадвортові³ і була остаточно інкорпорована в англійську традицію Локом, а також Г'юмом. Семантичне відношення між поняттями «consciousness» і «mind» наочно видно з таких цитат:

«Свідомість (consciousness) є сприйманням того, що відбувається в умі (mind) самої людини» [Locke, 1999: p. 98];

«[С]відомість є лише віддзеркаленою думкою або сприйняттям» [Hume, 2009: p. 941].

Важливо зазначити, що хоча «consciousness» у Лока та Г'юма і є властивим — ба більше, перманентним, як я підкреслю нижче, — станом «mind», перша все ж залишається саме атрибутом, а не рівноправним логічним субстратом. Через цю логічну несумірність у Локово-Г'юмовому словнику ці два поняття не можуть відігравати роль синонімів. Така синонімія була би ще можливою в контексті Гусерлевої феноменології, де «свідомість» («Bewusstsein») розширена до сенсу будь-якого суб'єктивного переживання⁴. І хоча вже у Лока «consciousness» дуже наближається до гусерліанського сенсу головної підстави єдності потоку переживань суб'єкта⁵, а не просто за-

---

³ Ралф Кадворт (Ralph Cudworth; 1617—1688), один із головних представників когорти платоніків Кембриджського університету (Cambridge Platonists), відповідальний за те, що поняття свідомості дістало в англійській філософії сучасний психологічний та епістемологічний сенс. У своїй головній праці «The True Intellectual System of the Universe» Кадворт проводить концептуальну різницю між «пластичним/штучним життям природи» і «раціональним життям душ», стверджуючи, що останні, на відміну від першої, наділені здатністю до самосприймання (self-perception) та усвідомлювання (consciousness) [Cudworth, 1820: p. 343, 351]. Ця концепція бере початок в «Енеадах» Плотина, а поняття «consciousness» Кадворта є калькою давньогрецького поняття «συνείσθησις» (буквально, «відчутий із/спільно з», що перетворюється на англійське «con-sense», або «consciousness»). Такий переклад водночас близький за значенням до «scientia» Декарта, із філософією якого Кадворт був добре знайомлений. До Кадворта слово «consciousness» використовували англійською переважно як синонім поняття «conscience» («совість»). Після виходу «The True Intellectual System of the Universe» (1678), а потому «An Essay Concerning Human Understanding» Лока (1689) психологічне значення цього поняття стало головним. Щодо поняття «mind», то праця Кадворта не є типовим прикладом його використання в англійських текстах Нового часу. Якщо Гобс, Лок, Берклі та Г'юм використовують «mind» у значенні «inner life» («внутрішнє життя») і переважно як синонім «soul», то для Кадворта цей термін є радше аналогом давньогрецького «νοῦς» (який ближче за значенням до «intellect» і «reason»), а не «ψυχή» (аналогами якого є «soul» і, рідше, «psyche»).

⁴ Розширення значення цього поняття було свідомо ініційовано вчителем Гусерля Францом Brentano у його «Психології з емпіричного погляду» [Brentano, 1876: S. 131—133].

⁵ Пор.: «Тільки свідомість об'єднує дії в єдину особу ... Самість залежить від свідомості, а не від субстанції. Самість є тією свідомою річчю, що мислить ... Ця особистість виходить за межі теперішнього існування у минуле лише завдяки свідомості» [Locke, 1999: p. 324]. І в цьому, до речі, Г'юм кардинально розходиться з Локом і Гусерлем (цей момент також піддано аналізу в есеї Гурвіча): «[У]сі наші окремі сприйняття є окремими одиницями буття, і ... розум ніколи не сприймає якийсь реальний зв'язок між окремими одиницями буття» [Hume, 2009: p. 942].

гальної здатності «віддзеркалення» цих переживань, і для Лока, і навіть для сучасного англофона, не ознайомленого з феноменологічною традицією слововжитку, при першому ознайомленні була би незрозумілою феноменологічна субстантивізація поняття свідомості, перетворення свідомості на «особливий домен буття» й особливо приписування їй конститутивної сили у пізнанні й навіть дії.

Термінологічне розведення «consciousness» і «mind» набуло особливої виразності наприкінці ХХ сторіччя після так званого Consciousness Boom, коли шерег філософів когнітивної науки стали загострювати увагу на несумірності «computational mind» («обчислювального ума»), або «embodied mind» («втіленого ума»), який є звичним дослідницьким полем когнітивної науки, і «consciousness» («свідомості»), або «phenomenological mind» («феноменологічного ума»), який є предметом інтроспекції, або самодосвідчування, — притому, що обидва мають бути аспектами нероздільної ментальної сфери [Jackendoff, 1994: р. 3—55; Roy et al., 1999: р. 2—24]. Слід звернути увагу також на те, що сучасне значення поняття «mind» є значно ширшим за класичне Локово-Г'юмове, адже може включати в себе також будь-які когнітивні процеси, які не дістають суб'єктивного засвідчення [Chalmers, 1995: р. 10—11]. Для Г'юма і Лока, на противагу такому поглядові, «mind» у стані мислення, але позбавлений «consciousness», був лише сумнівною і суперечливою гіпотезою ⁶.

З огляду на сказане вище, переклад «mind» поняттям «свідомість» слід вважати хибним шляхом. Не позбавленою проблематичності є також пропозиція перекладати цей термін як «психіка». Зокрема, так робить А. Леонов у своєму перекладі статті Д. Чалмерса «Facing Up to the Problem of Consciousness» [Чалмерс, 2013а]. Якщо і надалі дотримуватися такої стратегії у перекладах творів Чалмерса, її головна вада швидко дасться взнаки. Адже у своїй головній праці «The Conscious Mind» Чалмерс використовує спільно-кореневе поняття психологічного для позначення одного з аспектів «mind», який відповідає каузальній ролі когнітивних процесів у продукуванні поведінки, на противагу іншому, «феноменальному» аспектові «mind», який

⁶ На підтримку цього див., наприклад: [Hume, 2009: р. 304] і [Locke, 1999: р. 91—101, 318—319]. Чи властиві «mind» взагалі несвідомі стани, крім когнітивних, — це інше питання. Якщо це питання очевидно не може бути порушеним у контексті Г'юмового скептицизму, то в термінах Локової доктрини, думаю, воно не буде позбавленим сенсу. Адже Лок заперечує лише можливість мислення («thinking», «thought») у несвідомому стані, але не робить експліцитного заперечення самого несвідомого стану (характер якого все ж залишається під питанням). Впевненіше за нього Кадворт пише про «певну вітальну енергію», яка має зберігатися в душі у станах, позбавлених самосприйняття (self-perception) і мислення (cogitation) [Cudworth, 1820: р. 346, 349]. Він був, можливо, першим із філософів Нового часу, хто всерйоз став відстоювати думку про несвідоме існування душі, різко протиставляючи свою позицію Декартовій [Cudworth, 1820: р. 344—349]. Розроблена філософська доктрина несвідомого не з'явилася, проте, аж до ХІХ сторіччя [Reed, 1997: р. 127—143].

розкриває якісний характер досвіду [Chalmers, 1996: p. 10—11]. Відтак, якщо обрати зазначену вище стратегію А. Леонова, вираз «psychological mind» треба буде перекласти як «психологічна психіка», що призведе до необґрунтованого подвоєння сенсу поняття психічного і, як наслідок, до термінологічної плутанини.

Поняття психіки, або психічного, проте, є непоганим кандидатом на роль відповідника «mind», оскільки містить у собі дві важливі конотації. Перша з них є психоаналітичною, і вона відповідає сфері, позначеній Чалмерсом як «psychological mind». Психоаналітичний сенс поняття психічного (нім. «psychisch», «Psychisches») можна цілковито пояснити в каузальних термінах, адже психічні процеси становлять інтерес для психоаналітика настільки, наскільки вони відіграють каузальну роль у поведінці. При цьому феноменальні якості психічних переживань тут позбавлені будь-якої релевантності для того, що вважають адекватною і вичерпною аналізою психічного життя. У «Я і Воно» Фройд пише: «Повторюю, але дещо інакше: психоаналіза не може перекласти сутність психічного у свідомість; навпаки, свідомість належить розглядати як якість психічного, яка може приєднуватися до інших якостей або залишатися осторонь від них» [Freud, 1923: S. 9].

Друга конотація є феноменологічною. Її зміст окреслюється через заперечення поняття несвідомого та підкреслення феноменального характеру психічного життя. Обидва моменти експлікуються з однієї цитати Brentano: «Усі психічні феномени є свідомістю» [Brentano, 1874: S. 133]⁷. Будучи протилежним психоаналітичному сенсу психічного, феноменологічне значення стає у відповідність з Чалмерсовим поняттям «phenomenal mind».

Разом ці два поняття психіки, отже, принаймні частково охоплюють два найважливіші аспекти англомовного «mind». Проблематичною перекладацькою опцією «психічне» робить, проте, його спорідненість з поняттям «психологічне». Це може створити серйозні труднощі при перекладі передусім сучасної літератури з філософії когнітивних наук (як це було видно на прикладі Чалмерса) і зобов'язати перекладача до систематичних коментарів.

На мій погляд, є щонайменше дві вдалі альтернативи. Першою пропозицією є переклад «mind» поняттям «ум», яке, з одного боку, зберігає морфологічну відмінність «mind» від таких понять, як «psyche», «soul», «consciousness», «reason», з іншого боку, є рідковживаним словом, що позбавлене небажаних сенсових конотацій, але не є при цьому інтуїтивно незрозумілим неологізмом⁸. Друга альтернатива — перекладати це поняття як

---

⁷ Детальніше про його критику поняття несвідомого див. твір Brentano «Психологія з емпіричного погляду» [Brentano, 1874: p. 131—180]. Щодо феноменального характеру психічного див. там само [Brentano, 1874: p. 118—120].

⁸ Українське слово «ум», на мій погляд, є також вдалою пропозицією для перекладу «mind» у двох важливих ще не зазначених сенсах (пор.: [Oxford Dictionaries; СУМ-11]): 1. Здатність мислити й судити. У такому значенні використовують, наприклад, у виразах «to come/spring to someone's mind» (прямий ідіоматичний відповідник — «спада-

«ментальне»⁹. Доцільність такого перекладу обґрунтована не лише семантично, але й етимологічно: слова «mental» і «mind» обидва походять від латинського слова «mens»¹⁰. У поданому тут перекладі Гурвіча я цілком віддаю перевагу першій із двох запропонованих альтернатив. При цьому поняття «ум» я повністю відрізняю від поняття «розум», яке зазвичай використовують для перекладу англійського «reason».

Поняття «impression» та «sensation»

Для класичної англомовної філософії є також характерним розрізнення понять «impression» і «sensation», які теж потребують адекватного перекладу. Локове визначення «sensations» таке: «По-перше, наші чуття, яким добре відомі певні чуттєві об'єкти, повідомляють уму кілька окремих сприйнятих речей, відповідно до різних способів, у які ці об'єкти афектують їх ... Це велике джерело більшості наших ідей, залежних цілковито від наших чуттів і здобутих ними для розуміння, я називаю *відчуттям (sensation)*» [Locke, 1999: р. 87]. Подібного строгого визначення слова «impression» Лок не надає, проте сенс, в якому воно переважно вживане, стає добре зрозумілим після тези автора про неможливість існування «будь-якої внутрішньої ідеї в умі до вражень (impressions) з боку відчуття (sensation) і рефлексії» [Locke, 1999: р. 81] і особливо у світлі коментаря на початку «Трактату про людську природу» Г'юма, який безумовно продовжує цю термінологічну традицію: «Усі сприйняття людського ума розкладаються на два різні види, що їх я буду йменувати *враженнями (impressions)* та *ідеями*. Різниця між ними полягає у ступенях сили й живості, з якою вони спадають на думку і проникають до нашої свідомості. Ці сприйняття, які входять із найбільшою силою та потужністю, ми можемо називати *враженнями (impressions)*: і під цією назвою я розглядаю всі наші відчуття (sensations), пристрасті й емоції, коли вони вперше з'являються в душі. Під *ідеями* я розумію їхні слабкі образи в думанні й міркуванні, якими є, приміром, всі сприйняття, що викликає цей трактат, крім лише тих, які виникають від зору й дотику, та крім безпосередніх задоволення чи незручності, які він може спричинити» [Hume, 1999: р. 17—18]. Отже, «sensations» слід розуміти

ти на ум), «on someone's mind» («на умі»), «to have a mind of one's own» («своїм умом жити»), «to lose one's mind» («рішатися ума/виживати з ума»), «to be out of one's mind» («бути несповна ума»). 2. Пам'ять людини. Як-от у виразах «to bear something in mind» («класти/брати на ум»), «to keep something in mind» («тримати в умі»).

⁹ Зокрема, так робив В. Васильєв у своєму перекладі «The Conscious Mind» Чалмерса [Чалмерс, 2013b].

¹⁰ Залежно від контексту, латиною це поняття означає «план», «намір», «розум», «інтелект», «судження», а також «сміливість». Що стосується суто філософського вжитку цього поняття, пропоную для прочитання статтю Олега Хоми «Пізнавальні інстанції в Декартовій термінології» [Хома, 2011]. Хома, до речі, пропонує перекладати цей термін як «ум» або «добрий глузд».

як такі «impressions» (інтенсивні переживання ума, а отже — «враження»), що надходять до нас через органи чуття, іншими словами — «відчуття».

Поняття «consciousness» і «awareness» та похідні від них

Вирази «to be aware of» та «awareness of», що ними Гурвіч оперує впродовж усього есею, я перекладав так само, як «to be conscious of» та «consciousness of», а саме як «усвідомлювати щось» та «усвідомлення чогось». Вираз «свідомість чогось» більше відповідає формі англійських «awareness/consciousness of» та німецького «Bewusstsein von», проте я вирішив використовувати слово «свідомість» без доповнення у значенні абстрактної категорії, що включає в себе тотальність суб'єктивних переживань (або досвіду загалом)¹¹. Переклад «awareness of» як «усвідомлення чогось» уможливило контекст статті Гурвіча, в якій, на мій погляд, цей вираз використано цілком синонімічно до «consciousness of». У тих випадках, коли ці вирази зустрічаються в одному реченні (що, попри те, не позначається у Гурвіча на їхній семантичній тотожності), або все ж таки не є синонімічними (яскравий приклад — їхнє концептуальне розрізнення Чалмерсом у першому розділі «Conscious Mind» [Chalmers, 1996: p. 28—31]), я можу запропонувати дещо застарілі звороти «відати про» для перекладу «to be aware of» та «відання про» для «awareness of». Такий переклад, по-перше, лаконічний, по-друге, забезпечує гнучкість словотвору й дає простір для більш складних словосполук.

Поняття «experience», похідні від нього та інші поняття

Дієслово «to experience» я перекладатиму як «досвідчувати», а також як «переживати»; а похідний від нього іменник «experiencing» — як «досвідчування» або «переживання». З двох запропонованих версій перекладу я віддаю перевагу першій. Поняття, утворені від кореня «досвід», особливо стають у пригоді при перекладі (та простому вживанні) дієприкметників, як-от «досвідчувальний суб'єкт» («experiencing subject») і «досвідчуваний об'єкт» («experienced object»).

Абстрактне поняття «entity» я вирішив перекладати як «одиниця буття», аби відрізнити його від споріднених, але не завжди контекстуально тотожних йому слів «essence» — «сутність», «being» — філософська категорія «буття» та «existence» — «існування» чи «екзистенція».

---

¹¹ Сенс, який сприймається природно лише у феноменологічній традиції, як уже було зазначено вище.

ДЖЕРЕЛА

- Г'юм Д. Трактат про людську природу / Пер. з англ. П.Насада. — К.: Всесвіт, 2003. — 514 с. Словник української мови : В 11-ти т. (СУМ-11). — Webmezzha, 2014 [Електронне джерело]. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 02.08.15).
- Хома О.І. Пізнавальні інстанції в Декартовій термінології // Філософська думка. — 2011. — № 3. — С. 120—132.
- Чалмерс Д. Лицею до лица з проблемою свідомості // Актуальні проблеми духовності : Збірник наукових праць / Пер. з англ. А.Ю. Леонова; під ред. Я.В. Шрамка. — Кривий Ріг, 2013а. — Вип. 14. — С. 121—152.
- Чалмерс Д. Сознательный ум: В поисках фундаментальной теории / Пер. с англ. В.В. Васильева. — М.: УРСС: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2013б. — 512 с.
- Brentano F. Psychologie vom empirischen Standpunkte. In zwei Bänden. Erster Band. — Leipzig: Duncker & Humblot, 1874. — 350 S.
- Chalmers D. The Conscious Mind. In a Search of a Theory of Conscious Experience. — Oxford; New York: Oxford University Press, 1996. — xviii, 413 p.
- Cudworth D. The True Intellectual System of the Universe. — London: Richard Priestley, 1820. — 532 p.
- Embree L. Biographical Scetch of Aron Gurwitsch // Gurwitsch A. The Collected Works of Aron Gurwitsch (1901—1973). Vol. 1. Constitutive Phenomenology in Historical Perspective / Transl. and ed. by J. García-Gómez. — Dordrecht; Heidelberg; London; New York: Springer, 2009. — (Phaenomenologica, 192). — P. 41—56.
- Farber M. (ed.) Philosophical Essays in Memory of Edmund Husserl. — Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1940. — viii, 332 p.
- Freud S. Das Ich und das Es. — Leipzig; Wien; Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1923. — 81 S.
- Gurwitsch A. Author's Introduction // Gurwitsch A. The Collected Works of Aron Gurwitsch (1901—1973). Vol. 2. Studies in Phenomenology and Psychology / Ed. by F.Kersten. — Dordrecht; Heidelberg; London; New York: Springer, 2009. — (Phaenomenologica, 193). — P. xv—xxvi.
- Hume D. A Treatise of Human Nature. Being an Attempt to Introduce the Experimental Method of Reasoning into Moral Subjects. — S.l.: The Floating Press, 2009. — 975 p.
- Jackendoff R. Consciousness and the Computational Mind / Ed. by M.A. Boden. — Cambridge, Mass.; London: The MIT Press, 1994 (4th printing). — 356 p.
- Locke J. An Essay Concerning Human Understanding. — S.l.: The Pennsylvania State University, 1999. — 719 p.
- Oxford Dictionaries. — Oxford University Press, 2015 [Електронне джерело]. URL: <http://www.oxforddictionaries.com/> (дата звернення: 02.08.15).
- Reed E. S. From Soul to Mind. The Emergence of Psychology, from Erasmus Darwin to William James. — New Haven; London: Yale University Press, 1997. — xviii, 283 p.
- Roy J.-M., Petitot J., Pachoud B., Varela F.J. Beyond the Gap: An Introduction to Naturalizing Phenomenology // Petitot J., Varela F.J., Pachoud B., Roy J.-M. Naturalizing Phenomenology. Issues in Contemporary Phenomenology and Cognitive Science. — Stanford: Stanford University Press, 1999. — P. 1—80.

Андрій Вахтель — магістр, аспірант кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сфера наукових інтересів — феноменологія, епістемологія, проблеми філософського перекладу.
